

V. FEJEZET

A protestantizmus és a felvilágosodás

A felvilágosodás a hasai egyházi állapotokról. – Schlözer folyóirata. – Nothankernek magyar megbízásból készült bírálata, túlzó követelményei. – A felvilágosodás egyházfogalma. – Ius circa sacra és ius in sacra. – Pufendorf, Böhmer és Pfaff gondolatai ismereteseek Magyarországon. – Mieg a magyar protestantizmus autonómiájáról. – Az egyháznak társadalomgyanánt való felfogása. – Felélénkülnek az egyháztörténeti tanulmányok. – Evangélikus egyháztörténeti társaság alapításának terve.

Áttekintésünk végére jutva, megállapíthatjuk, hogy a türelmi korszakban a két magyar protestáns egyház minden belső problémája, megoldatlan kérdése felszínre vetődött. A liturgia éppen úgy, mint a szervezet, az egyházi közigazgatás és kormányzás reformja, vagy a törvényhozó zsinat ügye. Mindezekkel kapcsolatban többről volt már szó, mint az állam és egyház viszonyából adódó következményekről, amelyek az iskolázás vagy szimultáneum sorsát még egyedül határozták meg. Az imént megtárgyalt mozzanatok az egyházak belső életének legsajátosabb területéről sarjadtak ki.

Az államnak azonban, mint ezt legélesebben a zsinat kérdése mutatta meg, a kezdeményezésben döntő szerepe volt, bár nem egyszer akarata, szándéka ellenére lett hógörgeteg a véletlenül kimozdított kövecskéből. Sőt még abban is része volt, hogy a problémák megoldatlanul maradtak. A Hohenzollernek XIX. századi uniós törekvéseinek sikereire gondolva, nem tarthatjuk kétségesnek, hogy József, ha erélyesen lép fel s az államhatalom egész súlyát latbaveti, a protestánsokra rákényszeríthetett volna olyan főkonzisztóriumot, amilyent éppen akar, akár katolikus elnök vezetése alatt is s ugyanígy nem vitás, hogy bármilyen külföldi liturgiát el lehetett volna fogadtatni velük. De bármelyik vonatkozásában vizsgáltuk is a

belső élet kérdését, mindig az derült ki, hogy amikor már túlságosan nagyok lettek a hullámok, a hatóságok érdeklődése fokozatosan lelohadt, sőt eltűnt s ezzel a nyugalom megint helyreállott. Korántsem az ellenállás riasztotta őket vagy akár a császárt vissza. Az a meggyőződésük érvényesült, hogy a belső élet területét az államnak tiszteletben kell tartania.

Ellenmondónak tűnhet fel a kezdeményezés, majd a hirtelen, tartózkodóvá váló álláspont, megmagyarázhatja azonban egyrészt a szokatlan élénkség, amellyel a protestantizmus az oly távoli ösztönzésekre reagált, s a kis közigazgatási intézkedésekből egész életére kiható reformtörekvésekre vont le következtetéseket, másrészt a külföldi tudományos közvéleményben érvényre jutott teoretikus felfogás, amelyről alább fogunk megemlékezni.

De ha a türelmi politika nem is alakította át a két egyház belső életét, folytonos kezdeményezésével, forrongásba hozással tagadhatatlanul előkészítette azt. Így történhetett, hogy amikor a teljes szabadságot és függetlenséget 1791-ben törvény biztosította a protestantizmusnak, voltak már tervek, s lehetett hivatkozni korábbi tárgyalásokra, megbeszélésekre, amelyek a közvélemény egységessé válását jelentékenyen megkönnyítették. Az 1791-i zsinat ezért nem a teljes chaoszban kezdte meg tárgyalásait, hanem egy immár többé-kevésbé megállapodott programra alapján. Igaz, ennek a zsinatnak a határozatai nem léptek életbe, mert a kánonok megerősítését Ferenc király korának reakciója megakadályozta. De mégis nagy előny, hogy nem a protestantizmus tehetetlensége, a zsinaton résztvevők széthúzása ódázta el az egyházi törvények megalkotását, hanem egy rajta kívül álló tényező. Így ugyanis a XIX. században nem a maga gyengeségének megszégyenítő érzésével hordozta életének terheit, hanem azzal a tudattal, hogy igazgatási rendje, belső szervezete, az egyházi kormányzást irányító tényezők szerepe tisztázottabb volna, ha nem lép közbe a magyarellenes abszolutizmus. A türelmi korszak protestantizmusának sok tervezgetése, bármily ellenmondások jellemezték is azokat, ennek a megnyugtató eredménynek a kikristályosításával, végeredményében a későbbi generációk életét könnyítette meg.

A tervek, bármi lett legyen is kiindulópontjuk, összességükben a magyar protestantizmus és a felvilágosodás találkozását tükrözik vissza és kísérő jelenségei annak a nagy leszámolásnak, amely a kor igényei és a múltból öröklött állapotok közt ment végbe.¹ A felvilágosodás bizonyos követelmé-

¹ A felvilágosodás eszmetartamáról világos áttekintést nyújt E. Troeltsch tanulmánya: *Die Aufklärung*. (Gesammelte Schriften. Tübingen, 1925. IV. k. 338. ekk. 1.)

nyekkel lépett fel a protestantizmussal szemben. Azt kívánta, hogy alkalmazkodjék hozzá, alakítsa át szervezetét, juttasson érvényre oly vonásokat, amelyeket a közvélemény moderneknek tekint. Azok a gondolatok, amelyek a felvilágosodás lényegét teszik ki, eddig sem voltak ismeretlenek a protestantizmus előtt s az egyházi élet elég sokat merített már belőlük. Pietizmusnak és racionalizmusnak egyaránt voltak hívei, aszerint, hogy a teológusok fiatalokkorban melyik külföldi egyetemen tanultak. A régi felfogás, az orthodoxia nem kizárólagosan uralkodott, s így a József-kori magyar protestantizmus nem azonos a XVII. századival, hanem annak már módosult leszármazottja. Mivel azonban az intézmények átalakítására akkor, amidőn az elnyomó egyházi politika elleni szakadatlan védekezés foglalt le minden erőt, nem nyílt alkalom, a kor elégedetlen lett a protestáns állapotokkal. Amikor pedig József reformjai, függetlenül egyházpolitikájától, az államéletben és társadalomban a felvilágosodásnak egyre több elgondolását valósították meg, a ezzel mintegy átalakították a protestantizmust körülvevő világot, a régies vonások még feltűnőbbek lettek.

A környezet és a kor felfogását, a követelményeket, amelyeket támasztottak, az egykorú bíráló megjegyzések árulják el. Ezeknek a felvilágosodás pápája, Schlözer, különös előszeretettel adott helyet folyóiratában. Mert bár sok tanulmánygyó magyar ifjú kereste fel a göttingai egyetemen, a figyelem egyáltalában nem hatotta meg. Felfogását annak a tudósak mértéktelen gögje irányította, aki egy soha nem látott s még kevésbé ismert országról minden pillanatban kész apodiktikus ítéletet mondani, szerkesztői eljárását pedig a számítógépes gondolat, hogy védtelenekbe és távol élőkbe annál bátrabban bocsáthatja mérges fullánkjaikat, minél kevésbé meri, a kis zarnokoktól féltében, érinteni az otthoni állapotokat.

A gúnyolódó kritikai megjegyzések, amelyekkel a Staatsanzeigenben találkozunk, oly általánosak s egyoldalúak, hogy belőlük nem sok következtetést vonhatunk le a felvilágosodás és protestantizmus viszonyára. Mert ugyan mit tanulhatunk abból a kijelentésből, hogy a magyar evangélikus iskolák rektorának csaknem mindazt elő kell adnia, amire Németországban az egyetem négy fakultása tanít meg, s így a patikushoz hasonlít, akinek raktárában minden akad?² Az efféle gúnyolódás már akkor is csak a megbántódás érzését váltotta ki, főleg ha szerzője megtette azzal a kijelentéssel, hogy a reformátusok iskolaügye meg félévszázaddal maradt el a lutheránus-

² A. L. Schlözer's Staatsanzeigen. IV. k. 377. l.

soké mögött.³ Hasonlóképpen kortól függetlenül bármikor elmondhatja mindenki, aki elégedetlen a tényleges állapotokkal, Ráth Mátyással, a győri prédikátorral, hogy a magyar evangélikus papok tudatlansága irtózatos,⁴ bár bizonyára nemcsak mi kételkedünk a vélemény tárgyilagosságában, ha egyszer az önvádból az derül ki, hogy ezek a lelkészek németül is tudtak.

A túlságosan általánosító bírálatoknál sokkal fontosabbak azok a kritikák, amelyek nem maradnak a negatívumnál, hanem azt is megmondják, hogy milyenné kellene átalakulni az egyes kifogásolt intézményeknek.⁵ Közöttük első helyen a Nothanker álnév mögé rejtőző Seybold Dávid Kristófnak Németországban 1784-ben megjelent munkája áll.⁶ Két körülmény teszi a Magyarországon soha sem járt író állásfoglalását különösen érdekessé. Egyrészt a felvilágosodás iránt leplezetlen s oly heves vonzalma, hogy véleményét valóban a kor szavával azonosíthatjuk, másrészt a hazai viszonyok oly alapos ismerete, hogy információit feltétlenül magyar evangélikusoktól kellett kapnia. Arra vonatkozólag, hogy jó áttekintése volt a magyar állapotokról, utalhatunk az egyházi liturgia körül tett megfigyeléseire. Ezek ugyanis pontosan egyeznek a hivatalos körök, a szuperintendensek és tekintélyes lelkészek már ismertett megállapításaival, ő is tudja, hogy szokásos a Kyrie eleison és Gloria in excelsis éneklése, papavatásnál meg a Veni sancte spiritus, azután a nyilvános bűnbánati és a feloldó formulának

³ Beleznay írja 1783. febr. 10-én Rádaynak, hogy kedvetlenül olvasta ezt az utóbbi kijelentést. (A dunamelléki ref. egyházkerület jegyzőkönyvének 1776–1785. évi kötete, 604. skk. 1.)

⁴ Ráth szerint az evangélikus lelkészek „Originaldummköpfen von ihrem Superintendenten an bis zu dessen Lehrjungen, der bei ihm das Predigerhandwerk lernt, grösstenteils sind.” „Nirgends in dem ganzen Luthertum wird man so simuloses, ärgerliches und gemeinschädliches Gewäsche in den Kirchen von Predigern hören, als von diesen. Es ist nun so weit mit ihnen gekommen, dass um ein Prediger unter ihnen zu seyn, wie von einem walachischen Popen, kaum etwas mehr verlangt wird, als dass er lesen und schreiben könne.” Ugyanekkor a szinmagyar református kollégiumokban wirkliche Gelehrsamkeit eine ungleich weiter gehende und gründlichere herrscht, als in allen übrigen Ecken und Enden der ganzen Monarchie (den besten Geschmack will ich ihnen aber nicht zuschreiben).” (Staatsanzeigen. XII. k. 348. l.)

⁵ Felsorolja őket – összesen öt munkát – s tartalmukat ismerteti Balagi G. i. m. 188. skk. l.

⁶ Nothanker's freimütige Betrachtungen über den Zustand des Kirchen- und Schulwesens der evangelischen Gemeinden in dem Königreiche Hungarn, als ein Beitrag zum philosophischen Jahrhundert. Leipzig und Köln, 1784. – Seybold és Nothanker személyének azonosságára v. ö. Kayser, Chr. G.: Vollständiges Bücherlexicon. Leipzig, 1834. IV. k. 249. l., M. Holzmann–H. Bohatta: Deutsches Pseudonymen-Lexikon. Wien, 1906. 199. l. Kayser bibliográfiája azonban nem tud a magyar tárgyú könyvről, azt nem említi.

hangos, szótagoló elmondása, nagyhéten pedig divatosak a passió-játékok.⁷ Az értékmérő, amellyel ezeket a jelenségeket éppen úgy, mint általában valamennyi egyházi és iskolai intézményt megbírá, a felvilágosodás. Bizonyára elég idénünk alap gondolatát, hogy az emberi lét célja a felvilágosodás, továbbá vágyakozását azon boldog kor után, amikor többé nem lesznek felekezetek, mert a felvilágosodás fog uralkodni.⁸

Kétségtelen, hogy Seybold megbízásból írta könyvecskéjét. Ebben az időben ugyanis, jeni és speyeri tartózkodás után, Élszászban tanárkodott, életét meg mint a tübingai egyetem klasszika-filológus professzora fejezte be⁹ s Magyarországnak még csak közelébe sem jutott el. Informátorai figyelmét azzal a háromkötetes regényével irányíthatta magára, amelyben swifti szatírával mondja el Magister Nothanker nézeteit pályatársai, az evangélikus papok életmódja, tanultsága s az egyházi állapotok felől.¹⁰ Úgy látszik, magyar olvasóinak tetszett gúnyolódása, hogy az intrikus, Doktor Stauzius főszuperintendens helyébe a fejedelem azért nevezte ki a segédlelkészt, mert ennek melodikus hanglejtése nem zavarta szunyókálásában, nem úgy, mint folyton örök büntetésről mennydörgő elődje.¹¹ S bizonyára jól mulattak ezen az odavetett megjegyzésén is: „Alig hinné el az ember, hogy sok lelkész, aki vasárnap hangos szóval prédikálja a törvényt s a hitetleneket, meg eretnekeket felkiáltásokkal és tudós citátumokkal tökéletesen szétmorzsolja, egész héten keresztül csizmás gazda, vad lószelídítő, vidám kocsmázó és körültekintő uzsorás”.¹² De helyeselheték Nothanker mesternek azokat a megfigyeléseit is, amelyekre a

⁷ Ezekről a néprajzi szempontból oly annyira érdekes szokásokról így ír: Man hat den Bayern getadelt, der in der Karwoche nur in den verstecktern Winkel, alberne Scenen aufführte. Und man sehe und höre! Die Leute, die dabey über Barbarey und Unwissenheit eines ganzen Landes schrien – die Lutheraner in Ungarn schämen sich nicht in eben der Leidenswoche, an vielen Oertern aus der rührendesten Leidensgeschichte eine elende Farce von einem Trauerspiele zu machen, indem sie die Reden, die, die in dieser Geschichte vorkommenden Personen, führten, einem und dem andern und mehrern Choralisten in dem Mund legen; man könnte einen Ort nennen, wo ein Bassist den Pilatus, ein Knabe, der den erbärmlichsten Discant sang, die Magd welche Petrum ansprach, ein Tenorist Christum und s. f. vorstellten. Wie? auf der Schaubühne duldet man keinen) Harlekin? Und in der Kirche und in der ehrwürdigsten Zeit will man drolligste Rollen spielen lassen. (52. l.)

⁸ 12. és 32. l.

⁹ Allgemeine Deutsche Biographie. 34. k. 79. skk. I. Munkáit felsorolja Kayser i. m, V. k. 237. l.

¹⁰ Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker. Berlin–Stettin, 1775–1776.

¹¹ III. k. 163. l.

¹² I. k. 7. l.

hányt-vetett életű regényhősnek, korának művelődési állapotát kritizálva, oly bőségesen nyílt alkalmá,¹³ nemkülönben reformgondolatait, amelyekben a felvilágosodás törhetetlen hívének vallotta magát. Őket, az ismeretlen informátorokat és megbízókat kell tehát látnunk a munka mögött, amelyet éppen ezért tartunk – ismételjük – alkalmasnak arra, hogy segítségével megállapítsuk, miért volt a kor elégedetlen a magyar protestantizmussal.

Legelőször is kifogásolta a hetenként háromszori prédikációt, mivel azok az egyszerű embert nagyon kifárasztják, s azután a naponkénti két imaórát, amelyeken elavult könyvekből olvassa fel a lelkész bibliamagyarázatát és balga imaformuláit. Voltaképen nem az időt sokalta, hanem a megmerevedett, életteleenné vált tanítási módot, meg a gyászos, folyton Isten büntetésével fenyegetődő beszédtonust, amely Jeruzsálem siratását mindig Magyarország közeli pusztulására vonatkoztatja. Helyettük a világhoz közelebb jutó nevelést tartotta helyesnek. Tehát ne csak a biblia alapján, hanem a természetben is kutatva tanítson a pap – ajánlotta – s beszéljen az államról, a törvényhozásról, az ember és a polgár kötelességeiről, hogy a vallást az államhoz méltóvá tegye, a gazda előtt meg dicsérje a szorgalmas munkát; sohase dogmatizáljon, hanem inkább katekizáljon, vagyis ébresszen kételyeket, de azokra helyes érvekkel feleljen is meg, híveit így a sokrateszi eljárással nevelve. Ezek után szinte felesleges jeleznünk, hogy a külsőségeket megőrző hagyományokkal szintén elégedetlen s nemcsak az említett liturgikus szokásokat találta eltörlésre méltóknak, hanem azt tartotta, hogy legjobb volna a templomból a képeket egészen eltávolítani.¹⁴

A bírálatban volt több helyes észrevétel, ugyanígy a papjelöltek vizsgálatának megszigorítására, a követelmények fokozására vonatkozó óhaj sem most merült fel először, azonban a túlzás kétségtelen. A legjellemzőbb, hogy még az utókor sem volt hajlandó oly messze menni a liturgia egyszerűsítésében, mint a röpirat kívánta. Mindamellet, mint az előző fejezetekben előadtuk, szinte minden vonatkozásban közeledett a protestantizmus a felvilágosodáshoz, hiszen még a felnőttek katekizálása is szóba került a zsinatot előkészítő tárgyalásokon.

Volt azonban egy pont, amelyen nem engedhetett a protestantizmus az egyház lényegének feladása nélkül, amely azonban a legfontosabbnak bizonyult. Erről a könyv a következő

¹³ Pl. a főúri leányok neveléséről (I. k. 166. skk. l.), a prédikátori tisztről (II. k. 79. skk. l.), a városi és falusi iskolákról, a könyvkiadásról, a „fordítóiparról”, a holland reformátusok tanítási módszeréről stb.

¹⁴ Betrachtungen. 36–53. l.

elmarasztaló ítélet formájában szól: A magyar evangélikus azt hiszi, hogy eleget tett kötelességének, ha templomokat épít, istentiszteletre jár és vigyáz jogaira, holott ez alapjában véve semmi,¹⁵ s ugyanakkor elmulasztja, hogy a felvilágosodásért dolgozzon. A követelés, amit a kor támasztott, „a vallásnak a felvilágosodásban való feloldása volt, azonosulása humanitással és morállal, azaz a megváltás művének elhomályosulása. Az utókor ma már az egyház javára írja, hogy konzervatív erői vissza tudták tartani a veszedelmes lépéstől s így megmentették attól, hogy szolgája legyen az államnak, amely akkor a fejedelmi abszolutizmus eszköze volt, a következő században, a demokrácia korában azonban, a másik végletbe esve, a tömegek akaratának végrehajtójává lett. Ha ily relatív értéktényezőnek a magyar protestantizmus nem hódolt be s a prédikátorokat nem tette állami tisztviselőkké, akkor saját érdekeinek védelmével az abszolútumot is megmentette, mégha ezért gáncsoló, de igazságtalan bírálókat érte is. A következmények a hajthatatlan magatartás helyességét igazolták.

Hasonlóképpen megismerhetjük a könyvecskéből a kornak a protestáns iskolázás elleni kifogásait. A szigorúság, a nád-pálca kárhóztatása magában talán még nem sokat jelent. Korjellemezőbb az a megrovás, hogy a diákokat a tanárok nem engedik színházba, holott az állam – Józsefnek a Burgtheater iránti érdeklődésére gondolhatott a szerző – elismerte annak erkölcsnemesítő jelentőségét. Igen éles azután a két kép, amelyet a munka a régi nevelési rendszerről, meg arról rajzol, amilyenné szerinte változnia kellene. Az első teljesen a vallásitanítás körül forog. Az ábécét a gyermekek Luther kis kátéján gyakorolják, amelyet kívülről is megtanulnak, azután a bibliai történetek következnek, majd a latin grammatikára és fordításokra pazarolják idejüket, hogy üres retorizálással és versfaragással tökéletesítsék magukat ebben a nyelvben, míg végül a legfelső osztályban a logika és metafizika elemeivel ismerkednek meg, de kellő előkészületek hiányában, vajmi kevés eredménnyel. Ezzel szemben a jövő rendszerét teljesen gyakorlati irányba terelődőnek látja. Úgy gondolja, hogy a gyermeket tízéves korától kezdve már lehetne számtanra és mértanra tanítani, bemutatni neki a természet világát, majd mikor kíváncsisága felébredt, a kémiát, amidőn pedig az elméletek iránti hajlama megerősödött, következhetne a természettan. Nem maradna el a mechanika, amivel kapcsolatban a földműveléssel és valamelyik iparággal gyakorlatilag is megismerkedhetne. Mindezt pedig bevezetné a rajzitanítás, mert már írni-olvasni is képekről, meg tárgyakat rajzolva tanulna meg.¹⁶

¹⁵ Warum thut er denn nur so viel, das heisst im Grunde nichts? (35. 1.)

¹⁶ 68. skk. I.

A felvilágosodás pedagógiájának oly egyoldalú és túlzott igényeit jelképezik ezek az óhajok, hogy talán nemcsak a humanisztikus művelődés hívei utasíthatták el nyugodtan őket, következésképp figyelmen kívül hagyásukat nem írhatjuk a protestantizmus rovására. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a régi tanrendszer átalakulását nem lehetett feltartóztatni, s ha az nem is korlátozódott a reáliák oktatására, nem maradt vallásközpontú. A fejlődés végzettségét bizonyítja, hogy ebben az irányban az első lépéseket már Mária Terézia kora megtette a Ratio Educationis-szal, amely a protestáns iskolázásnak is mintaképül szolgált. Oktatásügyünk XIX. századi fejlődése – ismételjük – azt igazolja, hogy a pedagógiai radikalizmus hiánya József korában nem a protestantizmus gyengeségének a jele.

Bizonyára szabad ezek után levonnunk a következtetést, hogy a magyar protestantizmus helyesen járt el, amidőn nem engedett a kor túlzó követeléseinek. Ugyanúgy az sem lehet vitás, hogy a türelmi korszakban a protestantizmus, az elégedetlenek kritikája ellenére is, egyre közelebb jutott a felvilágosodáshoz. Az eredmények, amint a liturgia, az egyházigazgatás és az egyházjog alakulásának ismertetésénél feltüntettük őket, csekélyeknek látszanak, pedig igen fontosak, mert nem csak egyesek posztulátumai, hanem vagy valóságok voltak, vagy kikristályosodott felfogást képviseltek.

Ezeknél a részleteknél is jobban érzékelteti a felvilágosodás hatását az egyházzól alkotott képnek az átalakulása. Mert amíg a liturgia vagy az igazgatás problémáiról való gondolkodásra a hatóságok egy-egy rendelete is ösztönözhetett, azt a kérdést, hogy mi az egyház, senki sem szegezte a protestantizmus mellé. Következésképp, ha foglalkozott ezzel a gondolatmal, sőt másképp hangzott válasza, mint egy évszázaddal korábban, ez a tény a felvilágosodásnak mélyreható érvényesülését bizonyítja.

Az aufklärismus egyházfogalma nem egy ember, nem is egyetlen generáció műve volt.¹⁷ A csíra Pufendorfnak abban a kis könyvecskéjében rejtőzik, amelynek a toleranciáról szóló tanítása József felfogásának az alakulására döntő hatással volt. Ebben, a „De habitu religionis”-ban (1687.) olvashatjuk azt a meghatározást, hogy az egyházak olyan gyülekezetek vagy társaságok – collegia seu societates, – amelyeknek tagjai bizonyos célra – t. i. közös istentisztelet végzésére – tömő-

¹⁷ Az alábbiakra I. G. Masur: Naturrecht und Kirche. Historische Zeitschrift. 148. k. (1933.) 29. skk. I. E. Sehling: Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung. Berlin, 1913. 35. skk. I. Az 1791.-i zsinati tárgyalások anyagával kapcsolatban bár röviden, de találóan Varga Z.: „Ecclesia est societas religiosa.” Debrecen, 1936. (Kl. a „Lelkészegyesület” 1936. évi 15. számából.)

rültek.¹⁸ Mivel az emberek önként, senkitől sem kényszerítve, szabad elhatározásból állottak össze, egyenlő jogokkal rendelkeznek s így együttes részvételükkel kell az ügyeket intézni, hatalma pedig csak annak lehet az egyházban, akire az összesség ezt ráruházta.¹⁹ A meghatározás minden magyarázatot feleslegessé tesz. Arról tanúskodik, hogy Pufendorf a természetjognak az államról szóló racionalista szellemű tanítását merészen az egyházra alkalmazta, még pedig a társadalmi és a hatalom-átruházási szerződés teóriájával együtt. Semmi történeti alapja sem volt ugyan ennek az elgondolásnak, de uralkodóvá lett, még pedig igen messzeható következményekkel.²⁰ A német protestantizmus felett ugyanis a fejedelmek oly széleskörű hatalmat, szinte püspöki jogkört gyakoroltak, annyira gyámkodásuk alatt tartották, hogy az egyház szinte eltűnt az államban s így, amikor Pufendorf végre nem az utóbbi, hanem az egyház lényegéből indult ki, valósággal a szabadság ígéretét hozta számára. Nem mintha radikálisan végighaladt volna a következtetések során, hogy a szabad egyházi szervezkedés angol elvéig, vagy legalább a fejedelmeknek az egyház-kormányzásból való kiküszöböléséig eljusson. Mivel ő az individualisztikus vallásfogalmat összeegyeztetni törekedett az abszolutisztikus államfogalommal, azaz meghajolt a tények, az adottságok előtt, az egyházat végeredményében csak relatív önállósággal ruházta fel.

Bár a korábbi állapotokhoz képest már ez is nagy haladást jelentett, még fontosabb, hogy Pufendorf munkája, mivel ellene az állami abszolutizmusnak nem volt kifogása, s így akadálytalanul szerezhetett híveket, további fejlődésnek a kiindulópontja lett. Az ő egyházi alkotmány-elgondolásának fonalát ugyanis megragadta a XVIII. század nagy német természetjogásza, Thomasius, aki az abszolutizmus jogosságá-

¹⁸ 39. §. Postquam hactenus prolixè fuit ostensum, ecclesiam non esse statum, restat, ut dispiciamus, ad quodnam demum genus corporum moralium ecclesiae sint referendae, prout quidem illae se primitus habebant sub imperio principum ethnicorum? Eas igitur constat habuisse indolem collegiorum seu eiusmodi societatum, quae plures homines certi cuiusdam negotii gratia inter se connectuntur, salvo summorum imperantium in eosdem iure. (180. skk. 1.)

¹⁹ Est autem ea natura collegiorum omnium, quae libera hominum coitione constant, ut aliquid habeant democratiae simile hactenus, ut quae eam in universum concernunt negotia, communi omnium consensu sint expedienda; adeoque nemo in illis potestatis quid in alios sibi arrogare queat, nisi id ab universis ipsi sit delatum. (183. skk. 1.)

²⁰ A munka megbecsülésére jellemző a következő bejegyzés, amelyet az általam használt példány – ez más, mint a 122. l.-n említett – tulajdonosa, aki Leydenben 1740-ben vásárolta meg, írt táblájára: Liber mole quidem parvus; aestimat aut sapiens precio non pondere gemmas.

nak nálánál nem kisebb mértékben híve és hirdetője, hiszen az állam célját a közjó, a *salus publica* biztosításában látja, következésképp a fejedelmi hatalomnak az egyház feletti érvényesülését is szükségesnek tartja, de ezt a befolyást *ius circa sacra*-vá módosítja. Vagyis az ő uralkodója, mivel egyedül az állam sorsa érdekli, figyelmét csak annyiban fordítja az egyház felé, amennyiben a rend és nyugalom biztosítása érdekében arra szükség van. A magára hagyott egyház pedig, amelyben mint *collegium aequale*-ban nincs uralkodó és alattvaló, hanem minden tag egyenlő jogú, belső ügyeit maga intézi, azaz rendelkezik a *ius in sacra*-val. Csekély ugyan ez a jogkör, de mégis az egyház önállóságának, ha még oly korlátozottnak is, a kifejezője.

Az autonómia gondolatát, ugyanezen az elvi alapon, népszerűsíti Thomasius után Böhmer Justus Henning, a XVIII. század legerjedtebb protestáns egyházz jogi kézikönyvében,²¹ majd végleg kifejleszti Pfaff Kristóf Máté, a tübingai professzor.²² Az egyház szerinte is, a természetjog szellemében, önkéntes társulás eredménye, mint szabad társadalom, maga dönt a hitelvek felől, tetszése szerint változtatja meg az istentiszteletet, önmagát igazgatja, előjárókat és tanítókat rendel ki s így a lelkész oly tisztviselő, aki az egész *collegium*nak a megbízásából nyeri el tisztét. Ezek az elvek merőben ellenkeztek a német egyházak tényleges helyzetével, mivel ez a XVIII. század második felében még mindig a fejedelmi hatalom változatlan érvényesülését mutatta. A merész, forradalmi teória végső következményéig, az egyház és állam teljes szétválasztásáig, sem Pfaff, sem kora nem mert elmenni. A dilemmát a hatalomátruházási szerződéssel oldották meg, amely szerint az egyház, a szabad *collegium* az őt kétségtelen megillető ősi jogokat átadta a felsőbbeknek, az államnak, amely most helyette gyakorolja azokat.

Ez a felfogás és szemlélet volt a XVIII. század végén a korszerű, amely az orthodoxiával kemény harcokban, vitákban megküzdve, uralkodóvá lett Németországban. A magyar evangélikusok közvetlenül a forrásokból, Böhmer és Pfaff munkáiból ismerkedtek meg vele. Mindkettő könyveiből tanultak külföldi stúdiumaik folyamán, itthon pedig tovább forgatták őket. Azok a tervezeteik, amelyeket a konzisztórium, vagy a zsinat kérdésében papírra vetettek a türelmi korszakban, állan-

²¹ „*Ius ecclesiasticum protestantium usum hodiernum iuris canonici iuxta seriem decretalium... ostendens*” 1714-ben jelent meg. (Hauck: *Realencyklopädie*. III. k. 276. l.)

²² 1719-ben adta ki „*De originibus iuris ecclesiastici*” c. munkáját. (V. ö. Hauck: *Realencyklopädie*. XV. k. 236. l.)

dóan idézik őket, még pedig – s ez a jellemző – mint közismert munkákat. Kolár János kishonti evangélikus esperes 1784-ben a külön egyházjog kidolgozását reájuk hivatkozva tartja feleslegesnek.²³ Ribiny János ugyancsak belőlük meríti 1782-ben az érveket, annak igazolására, hogy -szükségtelen, sőt veszedelmes Magyarországon oly konzisztóriumokat szervezni, amelyek az uralkodótól függenek, s a református Tormási János halasi prédikátor, a későbbi püspök is többször utal a főkonzisztóriumról írott megjegyzéseiben Böhmerre.²⁴

Ribiny bizonyítási módja meggyőzően tanúskodik, hogy a gondolatrendszer lényegével teljesen tisztában kellett lennie, ha egyszer a természetjogon nyugvó egyházjog elveit pontosan a maguk helyén tudta alkalmazni. Kiindul ugyanis abból a meghatározásból, hogy a konzisztóriumok oly törvényszékek, amelyek a fejedelem nevében intézkednek, következésképp nem az egyháztól, hanem az uralkodótól függenek, hiszen ő nevezi ki tagjait, biztosítja hatáskörüket, hacsak hatalmának gyakorlását – mint Böhmer megállapította – törvények vagy szerződések nem korlátozzák. Azonban – folytatja – a konzisztóriumok nemcsak a *ius circa sacra*-nak szereznek érvényt, amely t. i. a fejedelem intézkedéséből illeti meg őket, hanem az egyház ú. n. *collegialis* jogainak is, mint Pfaff kifejezetten megemlíti. Ha tehát – következteti – királyi hatóságok lennének a magyar konzisztóriumok, őket nem az egyház, hanem az uralkodó szervezné meg, ekkor pedig őt illetné meg a *collegialis* egyházi jogoknak a gyakorlása is, azoké a jogoké, amelyek az evangélikus egyháznak, „*mint a magyar királyságban élő törvényes társadalomnak*” a sajátjai s amelyekkel eddig minden beavatkozástól mentesen élt. Nyilvánvaló, hogy ilyenekre – állapítja meg – egyáltalán nincs szükség, ellenben igen hasznosak lennének a törvényes módon megszervezhetőek, vagyis azok, amelyek az egyházi *collegialis* jogokat gyakorolják.²⁵

²³ „... sufficiat nobis *ius ecclesiasticum* in genere ac in specie a viris iam citatis, uti et a Matthia (!) Pfaffio in *Originibus iuris ecclesiastici* et Boehmero in *Iure canonico solide elaboratum*, in quantum id nempe in Hungaria usurpári et practicari potest”. (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 14.; 8.)

²⁴ A Magy. Tud. Akadémia könyvtárának kéziratára. Egyház és bölcst. 36. III. 8–10. I. Reflexiones fugitivae de erigendo aut non erigendo in Hungaria consistorio Transilvanico simili, occasione Debrecinensis de eadem quaestione opinionis. Tormási szerzőségét a dátumból (Halas, 1787. júl. 17.) következtetjük. – Az evangélikusok 1784-ben készült egyházjogi munkája Böhmer fiának a könyvére hivatkozik. (Ev. egyet. egyház ltára. I. b. 6.; 22.)

²⁵ De consistoriis evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria. a) Ex scriptis doctorum iuris ecclesiastici liquido constat, consistoria evangelica iudicia esse, in quibus iurisdictio in causis ecclesiasticis nomine principis exercetur. Ex qua notione varia deduci solent consecraria. Ex. gr. consistoria evan-

Az egyháznak társadalom gyanánt való felfogása ebben az esetben mintha többet jelentett volna bizonyos korszerű külső máz nál. Mivel az önállóság biztosítására szolgált s praktikus haszon is járt vele, szerencsés fejleménynek mondhatjuk, hogy az akkor modern egyházjoggal a Ribinyhez hasonló emberek megismerkedtek s nem holt tőke gyanánt szorongatták kezükben. Számukra megnyugvást jelenthetett, hogy a német teológusok és egyházjogászok a korszerű felfogás tükrében éppen úgy önállóknak és függetlennek látták a magyar evangélikus egyházat, mint ők régi, örökölt állapotuk alapján.

Ennek a külföldi közvéleménynek egyik, igen jellemző megnyilatkozását kell felismernünk azokban a magyarázatokban, amelyek során Mieg János Frigyes heidelbergi konzisztórium tanácsos, a Szt. Lélek-egyház prédikátora²⁶ felfogásáról a bányai evangélikus szuperintendenst, Csernánsszkyt tájékoztatta. Jellemzőnek, mert az író, mint többször hangoztatja, egyáltalán nem ismeri a magyar egyháztörténetet s mégis, mint igazi természetjogász, merészen rekonstruálja hazai fej-

gelica non ab ecclesia, sed a principe constitui dependereque, penes principem esse, quam ille formam consistorio dare, quos assessores nominare et quantum eis potestatem impertiri velit, nisi exercitium potestatis eius aut per leges aut per pacta quodammodo limitatum fuerit. Cf. Iust. Hen. Böhmer in Iure protest. eccl. lib. 1. tit. 28. §. 11. sequ. b) In consistoriis evangelicis non tantum iura principum circa sacra, quae iisdem vi maiestatis competunt, sed iura etiam ecclesiae, quae collegialia dicuntur, exerceri expresse adserit Christianus Pfaffius in Orig. iuris ecclesiastici cap. IV. et post eum alii, quod ipsum exemplo consistoriorum evangelicorum in Germania confirmatur. c) His generalibus praemissis intellectu difficile non est, quid et quomodo sit de consistoriis evangelicis in Hungaria constituendis cogitandum. Essent illa iudicia seu dicasteria, in quibus causae ecclesiam evangelicam in Hungaria concernentes nomine regio cognoscerentur. Quo posito constitutio et ordinatio eiusmodi consistorium non ad ecclesiam evangelicam, sed ad regem Hungariae pertineret, ad quem hac. via etiam exercitium iurium ecclesiasticorum et collegialium devolveretur, quae iura ecclesiae evangelicae, quatenus illa legitimam in regno Hungariae societatem constituit, competunt et quae ab ea hactenus sine influxu regiae maiestatis exercebantur. d) Eiusmodi consistoria in Hungaria non esse absolutae necessitatis, inde perspicue intelligitur, quod sine iis ecclesia evangelica rem suam hactenus sic satis tolerabiliter procuraverit; essent tamen ea, si debito ac legitimo modo instituerentur, utilitatis pereximiae. Ita enim evangelici a iurisdictione episcoporum catholicorum in causis matrimonialibus liberarentur. Instantiae regiae maiestati subinde exhibendae via consistoriorum commodius promoverentur et iuris consulti causis civilibus intenti cura rerum ecclesiasticarum in gravissimis occupationibus suis non turbarentur, aliis commodis ex consistoriis manantibus silentio praetermissis. (U. o. I. b. 11.; 12.)

²⁶ Egyházi tradíciókat ápoló, pfalzi család sarja, több történeti munka szerzője. Életére: Allgemeine Deutsche Biographie. 21. k. 711. skk. 1.

lódésünk irányát, másrészt pedig annyira bizalmas jellegűnek szánta fejtegetéseit, hogy nevét nem írta alájuk.²⁷

Mivel az egyház társadalom, a magyar evangélikus egyházjognak az alapját, éppen mint a többiét is – olvassuk – a collegiumi vagy általános társadalmi jogot képezik. Teljes önállósággal nem rendelkezhet, mert mint társadalmi alakulat, az államnak a fennhatósága alá tartozik, azaz kiterjednek föléje az uralkodót circa sacra megillető jogok, melyeket t. i. a reformálás, felügyelet és védelem kérdésében gyakorolhat. Ennek a felségjognak az érvényesülését a *salus publica*-n kívül az ország alaptörvényei határozzák meg, vagy esetleg az a körülmény, hogy hallgatólag mi ruháztatott a fejedelemre. Ami kívül esik az ő hatalmán, az az egyháznak a joga s ezt tőle csak a nemzetközi- és természetjog megsértésével lehet elvenni. Amelyik egyház efféle jogokkal rendelkezik, az recipiált egyház, az illető pedig megilleti a szabad vallásgyakorlat, vagyis az a jog, hogy mint társadalom a papság szolgálatával hitét megváltassa. A társadalom természetéből is következik, hogy az egyház mindazt maga határozhatja meg, ami céljának elérésére és törekvései előmozdítására alkalmas. Ez az önrendelkezés azonos az egyházi hatalommal, a *potestas ecclesiastica*-val, amelyet tehát meg kell különböztetni a *ius circa sacra*-tól. A *potestas ecclesiastica* körébe tartozik ugyanis az istentisztelet rendezése, a szervezet megállapítása. Mivel pedig ez a hatalom társadalmi jog, minden egyháztagnak, laikusnak és klerikusnak egyaránt tulajdona.²⁸ Az általános következtetések után a

²⁷ A fejtegetések: ev. egyet. egyház ltára III. e. 17.; 93–108. l. a kíséző levél, amely ugyanezen kézírása. 109–112. l. Ennek kelte: 1779. márc. 25., befejezése, aláírás helyett: „aufrichtigst bekanter Freund und Diener.” Az író lehetetlen lett volna meghatározni, ha gr. Teleki József iratai közt elő nem kerül egy, ugyanezzel a jellegzetes írással papírra vetett feljegyzés, amely már feltünteteti Mieg nevét. (M. Tud. Akadémia kéziratára, Egyház és bölcs, ívrét 36. l. 4. l.) Azt, hogy 1779.-i fejtegetéseit Mieg Csernánzkynak küldte meg, csak következtethetjük ezekből az adatokból: Levelének megszólításában szuperintendenst ír; említi, hogy a címzettnél van levéltár s felhívja figyelmét, Schmal alapján, a garamszegi iratokra; a konvolutum, amelyben az irat fennmaradt, a Tihanyiak levelezését tartalmazza, de akad benne Csernánzkyhoz intézett levél is.

²⁸ Der Urgrund, wie jedes, so auch unsern ungarischen evangelischen Kirchenrechtes sollen die Collegial oder allgemeine Gesellschaftsrechte seyn. Weil die Kirche selbst eine Gesellschaft ist. Diese Gesellschaft ist unter in einem Staat, sub imperio. Imperans hat das Recht, die nachteilige Gesellschaften in seinem Staate nicht zulassen und vice versa. Also auch eine nachteilige Kirchengesellschaft nicht. Und daher entsteht das *ius imperii maiestaticum circa sacra*, welches, wie bekannt, besteht in *iure reformandi*, in *iure inspectionis et iure tutelae*. – Weil nun dieses *ius maiestaticum*, nebst der *salute publica*, determiniert wird per leges regni fundamentales, oder durch *tacitum consensus*, folglich kriegt

tényleges helyzetet Mieg így jellemzi: Németországban csaknem annyi potestas ecclesiastica van, ahány territorium, csak-hogy az egyházak jogkörüket, ami őket eredetileg megillette, átadták a fejedelmeknek, úgy hogy ezek nemcsak a ius circa sacra-t gyakorolják, hanem az egyházaktól rájuk ruházott hatalmat is mint iura episcopalia-t, püspöki vagy pápai jogokat. Más országokban azonban – s itt a református Skóciára, Svájcra, Hollandiára kellett gondolnia – az egyház megtartotta hatalmát s azt zsinatok vagy konzisztóriumai képviselők útján gyakorolja. Mivel hozzájuk hasonlóan a magyar egyház senkinek sem adta át az őt eredetileg megillető hatalmat, a társadalom és a szabad vallásgyakorlat lényegéből is következőleg ő rendelkezik vele.²⁹

Ez a hosszú idézet, úgy hisszük, meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar evangélikus s még inkább a református egyház mennyivel nagyobb önállósággal rendelkezett, mint a németországi protestantizmus. Nem azt akarjuk mondani, hogy jobb, kedvezőbb volt a sorsa. A német fejedelmek a maguk egyházait megvédték, felvirágoztatták, hatalmas kulturális intézményekkel – újabb és újabb egyetemekkel – gazdagították, amikor a magyar protestantizmus élet-halál harcát vívta a bécsi rekatholizáló erővel. De a nagy jólétnek ára volt: a függetlenségéről kellett lemondani s hogy annak legalább elvi hangoztatásáig

die Kirche auf die Art, ein ius acquisitum, wo sie solches hat, kaim ihr dieses Recht, ohne das Recht der Völker und der Natur zu beleidigen, nicht weggenommen werden. Und solche Kirche dicitur recepta religio seu ecclesia, Weil demnach receptae religioni adnexum ist religionis exercitium, das ist ein Recht die Religion, als eine Gesellschaft unter ministerio der Geistlichkeit, in einer Republik zu bekennen. So folgt es natürlich, dass posita recepta religione ponitur eidem in republica exercitium. – Posita ecclesia qua societate et posito libero religionis exercitio in republica ponitur ei sowohl von der Natur der Gesellschaft, als auch durch libertatem civilem ius determinandi ecclesiae ea, quae pertinent ad ecclesiae finem obtinendum et promovendum. Und so entsteht die potestas ecclesiastica, distingwirt von dem iure maiestatico circa sacra. – Potestas ecclesiastica... Gesellschaftsrecht sei, folglich ist es allen Gliedern (die Layen so wohl als Clerus sind) gemein.

²⁹ A német egyházak „haben meistens durch recessus provinciales, diese ihnen originaliter und ursprünglich zugehörnde potestatem ecclesiasticam den Fürsten territoriorum übergeben, welche der Religion der Kirche zugetan waren. Und deswegen üben sie in ihren Ländern meistens diese potestatem aus, nicht als ihnen als Souverainen eigene, sondern als per ecclesiam delatam, distincte a iure maiestatico circa sacra, unter der Benennung iurium papalium und episcopalium; daher ist bey ihnen princeps pontifex simul et episcopus. In anderen Ländern behielt sie die Kirche vor sich und exercitiret sie durch synodos vel repraesentantes in consistoriis maioribus. – Jetzt klar ist es, dass die ungrische Kirche diese ihre ursprünglich zukommende Gewalt keinem übergeben hat, allso ex natura societatis et liberi religionis exercitii behielt sie die ungrische Kirche vor sich.

eljuthassanak, Pufendorf és utódai okoskodásaira kellett támaszkodni. A magyar protestantizmus független maradt. Nem mintha Mária Teréziának vagy bármelyik elődjének eszébe jutott volna a természetjog szavára hallgatni, hanem mert annyira lenézték, megvetették a protestáns egyházakat, hogy még csak arra sem érdemesítették, hogy törődjenek, mit is csinálnak tagjai egymás között. A rossznak volt azonban kedvező következménye is. Amikor a német fejedelmek a korszellem megváltozásával egyházuknak többé nem maradtak oly lelkes gyámolítói mint még elődeik voltak, hanem azt teljesen a laicizálódott államnak a szolgálatába állították, hiányzott az erő az egyházban, ill. nem volt meg a módja arra, hogy legsajátabb hivatása mellett megmaradjon. Ellenben ugyanekkor Magyarországon az épen megőrzött belső függetlenség – akár a *ius circa sacra*, akár a *potestas ecclesiastica* névvel illessük is – bármily szegénység és egyszerű viszonyok jártak vele, meghozta gyümölcsét, mert a türelmi korszak után, biztosítván teljes szabadsága, önkormányzatának birtokában az állami beavatkozást sikerrel háríthatta el.

Nem vitás, hogy a valóság minden teóriánál határozottabban befolyásolja a fejlődés útját s abban sem kételkedhetünk, hogy Pufendorftól Pfaffig más elméletet szöttek volna a természet jogászok, ha a német protestantizmus úgy gyakorolhatja az önrendelkezési jogot, mint mi. A magyar protestantizmusnak nem volt életérdeke átvenni a teóriát, mivel a maga tényleges helyzete többet jelentett nálánál, de ha mégis megtette, ha felhasználta a korszerű kifejezéseket és szemléletet, valóban fogékonyságról, az új gondolatok megértése iránti érzékről tett bizonyosságot.

Jól látszik ez Prónay Gáboroknak 1784-i, a lengyel kánonokat átdolgozó munkájából. A lényegben, mint a konzisztóriumról, a zsinatról, a kerületi konventekről kidolgozott részletek alapján megállapíthattuk, az öröklött, hazai állapot értékeinek, az autonómiát biztosító intézményeknek gondos megővésére, továbbfejlesztésére törekedtek. Ezenfelül azután szívesen érvényre juttatták a korszerű felfogást. Az alapszöveg, Scheidemantel munkája, természetesen már a természetjogi szemléletnek megfelelően beszélt az egyházzól, mint társadalomról s így a magyar bizottság készen kapta a megfelelő kifejezéseket. Ezeket mind átvette.³⁰ Ugyanígy azt a gondolatot,

³⁰ Így Scheidemantel 3. l: Aus der Natur der Kirche selbst; denn diese erläutert die wesentlichen Grundsätze einer geistlichen Gesellschaft überhaupt...; introductio art. 3. nr. 1., megjegyzés: Stat. – Scheidemantel 12. l: Weil die evangelische-dissidentische Kirche beyder Confessionen eine öffentliche Gesellschaft in Polen ist, welche sich vereiniget hat, den christlichen Gottesdienst nach ächten evangelischen Glaubenslehren auszuüben ...; lib. I. sect. II.: Quoniam ecclesia

hogy eredetileg ezé a társadalomé, mint egész közösségé volt a potestas ecclesiastica, de később átruházta az előljárokra annak gyakorlását.³¹

A két szöveg összehasonlításából azonban az is megállapítható, hogy Prónayék tervezete az egyház-társadalom képzetét többször alkalmazta, mint Scheidemantel munkálata. Így mindjárt a legelső pontban, amely a törvénykönyv megszerkesztésének fontosságáról szól, hangsúlyozták, hogy a keresztény egyház mint sok és különböző tagból álló társadalom nem lehet el a jórendet biztosító kódex nélkül.³² Később pedig ismételten utaltak rá ott is, ahol Scheidemantel nem találta szükségesnek a hivatkozást,³³ ugyanígy az egészen újonnan fogalmazott kánonokban. Sőt ezek egyikében kiemelték, hogy bár törvényes jogaik teljes szabadságot biztosítanak számukra, a felségjog ezzel nem szenved sérelmet, mivel egyházuk az államnak alárendelt társadalom.³⁴

evangelica in Hungaria est societas publica, quae eum in finem coaluit, ut secundum sua dogmata cultum divinum exerceat. – Scheidemantel 13. I. Schon eine Gesellschaft betrachtet, erfordert die Kirche gemeinschaftliche Grundsätze...; lib. I. sect. II. art. 1.: In rubrica loco *dogmata* ponendum *principia*, in reliquo stat. – Scheidemantel 79. I.: Weil die Kirche eine Verknüpfung der Menschen und in der Staatsverfassung befindlich ist...; lib. I. sect. IV. art. 6.: Quia ecclesia est consociatio hominum et in statu existit etc. stat.

³¹ Scheidemantel 32. I.: 5. Da die Kirchengewalt ein ursprüngliches Eigenthum der ganzen Gemeinde ist, so kommt es zwar auf sie an, diese Rechte selbst in der Versammlung auszuüben, oder solche, in ihrem Namen, durch andere ausüben zu lassen; sie ist sogar bisweilen hierzu verbunden, wenn sie durch Übertragung des Kirchenregiments ihren erhabenen Endzweck leichter und besser bewirken kann und die Concurrenz aller Mitglieder, Weitläufigkeit, Unordnung und vielleicht auch unnützen und schädlichen Streit veranlasset. 6. Aus diesen Gründen hat die evangelische dissidentische Kirche in Polen bey ihrer Vereinigung das Kirchenregiment an bestimmte und allerseits würdige Personen überlassen; lib. I. sect. III. art. 1. nr. 5.: Stat. nr. 6. ita ponendus: Ex his rationibus evangelica ecclesia in Hungaria regimen ecclesiasticum certis, iisque ex omni parte dignis personis detulit etc.

³² Scheidemantel, I. I.: Kurz, ohne ein verhältnissmässiges Kirchenrechtbuch wird unter den Menschen keine gesellschaftliche Ordnung des Gottesdiensts und Christenthums befördert werden; introductio art. 1.: Stat, cum hac ultimae periodi modificatione: Verbo, absque congruo iuris ecclesiastici codice in ecclesia christiana, tanquam societate ex multis et variis membris constante nec bonus ordo conservari, nec commoda eius provehi poterunt.

³³ Scheidemantel 75. I.: Wenn wir die Vorschriften, welche unsere evangelische dissidentische Kirche ihren Mitgliedern mit Nachdruck verbindlich macht, Kirchengesetze nennen...; lib. I. sect. IV. art. 1.: Ita ponendus: Praescripta, quibus ecclesia nostra evangelica membra sua efficaciter obligat, leges ecclesiasticae ideo nominantur, quod per eas ecclesia tota, tanquam societas... dirigatur.

³⁴ Lib. I. sect. VII. art. 1. Ecclesia evangelica in Hungaria virtute publicarum pacificationum, diplomatum regionum ac punctorum inter status

Az efféle kijelentések, mint divatos külsőség vonták be a történeti fejlődés reális eredményét, a tényleges helyzetet, anélkül azonban, hogy az alapépítménynek kikristályosodott részeit megbolygatták, közöttük zavart okoztak volna. Igen alkalmasnak bizonyult továbbá arra is a rugalmas teória, hogy egyenetlenségeket mint természetes, helyesebben okszerű fejlődés eredményeit értelmezzen. Nemcsak a *ius circa sacra* és *ius in sacra* magyarázatára gondolunk, hanem arra is, hogy segítségével az egyházkormányzásban világiak és egyháziak együttes szereplését éppen úgy magától értetődőnek és helyesnek lehetett feltüntetni, mint az előbbieket túlsúlyát. Nem kellett mást tenni, mint segítségül hívni a szerződés teóriát: Az egyház az őt megillető, s a fejedelemre át nem ruházott hatalmát nem maga gyakorolja, jelentette ki az elmélet, hanem átadta azt előljáróknak, vezetőinek, akiknek nálunk a kerületi felügyelők felelnek meg.

A természetjogi tanok a történeti hagyományokat nem szorították tehát háttérbe, s a múlt iránti érdeklődést nem csökkentették. Az igazi súlyos érvek, ha a magyar protestantizmus jogait védeni, szabadságát hangsúlyozni kellett, a régi törvények és békekötések maradtak. Sőt, mintha csak általánossá lett volna az érzés, hogy a természetjogi elmélet mellett még fokozottabb mértékben van szükség a hagyományok éltető erejére, megélnékültek a történelmi stúdiumok. Oly kiváló elődök nyomában, mint amilyen Bod Péter, az erdélyi reformátusok történetírója volt, az egyházi élet letűnt emlékeinek felkutatása önmagában is vonzó feladatnak látszhatott. Sinay Miklós, a debreceni professzor és Benkő József, az erdélyi esperes a múlt szerelmesei voltak, akik nem azért gyűjtötték a forrásokat, mert valami közvetlen gyakorlati érdek sarkalta őket, hanem mert megdöbbant a szívük, ha egy még ismeretlen kútfő elbeszéléséből fénysugár vetődött a magyar múlt, főleg pedig egyházuk történetének valamelyik részletére. S hasonlóképpen a tudományos érdeklődés irányította az evangélikus Benzur vagy Cornides lépteit is, hiszen ők az Árpád-kor egyes vitás kérdéseit vették vizsgálat alá.³⁵

De ha élénk volt is ezeknek a kiválasztottnak a történeti érzéke, inspiráló tényező gyanánt hatott reájuk a széle-

catholicos et evangelicos rege intercedente accordatorum, tum respectu publici religionis exercitii, quam vero quoad alia iura civilia et praerogativae eiusdem quoque membris competentes stat sub peculiari regni legum tutela, ita, ut eidem competat omne exercitium religiois, etiam quoad saera externa et eo pertinentium iurium, quae citra derogamen iuris maiestatici per ecclesiam, qua imperio civili subordinatam societatem exerceri possunt.

³⁵ V. ö. Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, 1925. 22. l.

sebb olvasóközönség érdeklődése. Enélkül ugyanis a sokoldalú Ribiny Jánosnak a magyar evangélikus egyház történetét tárgyaló munkája³⁶ aligha jelent volna meg. Ellenkező esetben kérdezhetnők ugyanis, hogy Bél Mátyás e jeles tanítványának miért csak hatvanötéves korában sikerült műve első kötetét megjelentetnie (1787), úgy hogy a másodikát már meg sem érthette (1789). Egyébként a munka előadása is tanúskodik író és olvasóközönsége szoros kapcsolatáról. Mert amíg az első kötet központjába az előszó bizonyosága szerint is Ribiny az ősök hitűségét, állhatatosságát helyezte, még pedig abból a célból, hogy olvasóiban ugyanezeket az erényeket megerősítse,³⁷ a másodikban, önálló részekre tagolva, már megismertette az egyház belső életét is. Ennek fogalmába pedig besorozta mindazt, amit a fejedelem közbejötté nélkül határoztak el az evangélikusok egyházuk és iskoláik megerősítésére, tehát a zsinatra, a liturgiára, a szuperintendensek választására, az esperességek beosztására, iskolák alapítására vonatkozó intézkedéseket. Az egyházigazgatás, az egyházjog, a liturgia problémái voltak ezek.³⁸ Ha a róluk szóló adatokat immár összegyűjtötte s megtárgyalta Ribiny, holott az első kötet megírásánál még nem gondolt rájuk, feltétlenül az a vágy ösztönözhette, hogy olvasóinak, a konzisztórium s egyéb tervek megtárgyalása közt felébredt érdeklődését elégítse ki.

A történelmi stúdiumok jelentőssé válását azonban talán mégsem a historikusok működése bizonyítja a leghatározottabban. Benkő vagy Cornides történetíróknak születtek s minden körülmény közt, minden más elfoglaltságuk ellenére is azok maradtak. A közvélemény történeti érdeklődésének megerősödésére azt a különös tervet tartjuk igazán jellemzőnek, amely egy máig megvalósíthatatlanul maradt szándékról:

³⁶ Memorabilia Aug. conf. in regno Hungariae. Pozsony.

³⁷ Illi inprimis, qui in Hungaria Aug. conf. addicti sunt, ex lectione Memorabilium eius insignem capient voluptatem, simul ac cognoverint, quo animo confessio ista a maioribus suis accepta sit, quam fideliter retenta, quam constanter ac fortiter adversus eos defensa, qui auctoribus eius ac sociis infensi fuere.

³⁸ Partitio vero ita instituta est, ut acta publica a privatig adcurate discerneretur. Ad priora referuntur leges, in comitiis regni de exercitio religionis latae, edicta ac mandata regia, libelli supplices, communi evangelicorum nomine regi exhibiti; ad posteriora ea omnia, quae ipsi Aug. conf. addicti communicatis inter se consiliis, sine interventu principis ad firmandam rem suam, tam ecclesiasticam, quam literariam constituerunt, ut sunt: synodorum celebratio, caerimoniarum in publico religionis exercitio observandarum modus, electio superintendentium, contuberniorum distributio, gymnasiorum et scholarum fundatio et alia, cum his quoquo modo connexa. Acta privata, statum Aug. conf. addictorum privum seu internum, publica vero externum ostendunt, qui commodius publicus dici posset, quandoquidem in regno omne id publicum esse censetur, quod regis nomine tractatur aut eius regitur maiestate.

magyar evangélikus egyháztörténeti társaság alapításáról ábrándozik.³⁹ Csak következtetjük, hogy a Podmaniczky család valamelyik tagjának ötlött eszébe a gondolat. Az irat keltezési helye ugyanis Aszód, ideje pedig 1782. február 16. Egy dolog azonban bizonyos: Aki papírra vetette elgondolását, nem lehetett historikus. Korántsem azért, mert elnöknek Zay Pétert tette meg, a társaságba pedig a 17 világi és 10 egyházi rendű tag közé olyanokat is bevett, akik a történeti kutatásban való jártasságuknak sohasem adták bizonyosságát.⁴⁰ Az előkelők érdeklődését a magyar tudományos munkaszervezetek a következő évszázadban, sőt még napjainkban is oly hálás érzelmekkel viszonzozzák, hogy az ő tagságuk magától értetődőnek mondható.

A feladatok megoldásának módja árulja el, hogy a tervezet megszerkesztője nem volt szakember: A társaság tagjainak kötelességeit ugyanis a következőkben állapítja meg: Mindenfelől összegyűjtve a forrásanyagot, azt időrendbe szedik s az így elkészült elenchusokat beküldik az elnöknek, aki egy általános mutatót szerkesztet belőlük. Ha ez megvan, a tagok különböző osztályokba tömörülve, a kézhez kapott összefoglaló elenchus segítségével kidolgozzák az egyháztörténet egyes részleteit. Az egész munka rendszerét pedig előzőleg egy bizottság állapítaná meg, amelynek tagjai volnának Prónay Gábor, Benzur József, Ribiny János, Crudy Dániel és Szeverini János, a selmeci gimnázium igazgatója.⁴¹ Csakhogy ők nem együttes tanácskozáson tárgyalnának és döntenének a plánum felől, hanem odahaza egyenként fogalmaznak meg terveiket, amelyeket Zay Pesten néhányadmagával áttanulmányozna s azután megállapítaná segítségükkel a munka rendszerét. Azt a felfogást, amely a társaság minden tagjának ennyire cselekvő szerepet osztott ki s a fogalmazást a kutatástól független feladatnak tekintette, egyetlen történetíró sem vallhatta. De így csak annál fontosabb a tervezet, mert ezek szerint valóban joggal láthatjuk benne a történeti érdeklődés felébredésének bizonyosságát.

Ha minden egyes kornak a lényegét abban a módban látjuk visszatükröződni, amely szerint összhangba hozni igyek-

³⁹ Proiectum de erigenda societate ad elaborandam historiam ecclesiasticam evangelico-lutheranorum in Hungaria. (Ev. egyet. egyház Itára. I. b. 6.; 30.).

⁴⁰ Világi tagok: Szirmay István, Radvánszky János, Gömörly Dávid, Jessenák István, Prónay Gábor, Adonyi György, Horváth Imre, Fehérvári Károly, Tihanyi Tamás, Libertinyi Sámuel, Lehoczky András, Benzur József, Horváth Jakab, Liszy György, Cornides Dániel, ifj. Kéler, Okolicsányi István. Egyháziak: Perlaky, Csernánzky, Ribiny, Crudy, Sontagh, Quassay, Klanicza, Szeverini, Vietoris, Hajnóczy.

⁴¹ Szinnyei i. m. XII. k. 957. skk. I.

szik a régi állapotokat és az új gondolatokat, elfogultság nélkül állapíthatjuk meg végső következtetés gyanánt, hogy a magyar protestantizmus a türelmi korszakban a felvilágosodás eszméit és a magyar hagyományokat sikerrel tudta szintézisbe foglalni. A régit megtartotta, de új köntösbe öltöztetve.

A radikális változtatások híve ebből felszínességre és a dolgok lényegéig nem hatoló módosulásra következtethetne. De lesújtó ítéletével igazságtalan volna. A régi, amit a protestantizmus a türelmi korszakban is sértetlenül akart megtartani, a reformátusok presbiteriális egyházkormányzata, az evangélikusok mérsékeltebben demokratikus, de mégis autonómiát jelentő igazgatási rendszere olyan magaslatot jelképezett, ahová a német protestantizmus csak a felvilágosodást követő romantika korában próbált fellendülni, valójában pedig csak az 1848.-i átalakulás nyomán tudott el jutni. Az élet tehát Magyarországon már akkor a valósággal volt azonos, amikor erről a nálunknál szerencsésebb helyzeténél fogva műveltebb Nyugat még csak ábrázolhatott. Ennek a valóságnak a megőrzését joggal érezhette a magyar protestantizmus szent kötelességének.